

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ДЕМЧЕНКО Володимир Миколайович

МОВНА СИТУАЦІЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

10.02.01 – українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ – 1996

Робота виконана в Одеському державному університеті
ім. І. І. Мечникова

Вий керівник – доктор філологічних наук,
професор КАРПЕНКО Юрій Олександрович

Інші опоненти – доктор філологічних наук,
професор ПОПОВСЬКИЙ Анатолій Михайлович

кандидат філологічних наук,
доцент ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович

Відна установа – Миколаївський державний педагогічний
інститут

Захист відбудеться "25" вересня 1996 р. о 14 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 03.01.16
"Для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук"
у Дніпропетровському державному університеті
/320050 м. Дніпропетровськ, пров. Науковий, 13 корп. 1,
філологічний факультет, аудиторія 304/

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету

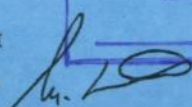
Автореферат розіслано

"18"

1996 р.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук,
доцент

/Пристайко Т.С./

Актуальність дослідження. В Україні широко використовувались і використовуються в спілкуванні дві мови /українська і російська/, що зумовлено історичними, генетичними та структурно-типологічними чинниками. Вся історія українсько-російських стосунків відображає прагнення Південної та Західної Русі мати однакові державні права з Північчю, але імперський уряд останньої протистояв цим намаганням. Тому національно-мовні проблеми протягом століть мали особливе значення на території сучасної України, і тому в наш час, коли офіційно реалізуються права на державну самостійність, питання національної ідентифікації, зокрема визнання суспільної значущості національної мови, стають вирішальними як для мовної політики, так і для державної політики в цілому. З цього плану дослідження мовної ситуації в будь-якому регіоні України, що передбачають головним чином розгляд процесу формування національно-мовних стосунків на відповідній території, мають навіть законотворче значення для держави.

Дана робота безпосередньо пов'язана з дослідженнями українських і російських лінгвістів, що присвячені темі національно-російських і російсько-національних контактів, де російська мова виступає як мова метрополії /суперстратна/. Такі вчені, як В. Аврорін, Л. Крисін, Л. Нікольський, О. Потебня, Г. Степанов, М. Трубецької, Е. Туманян, Ф. Філін, О. Швейцер та інші описували мовну ситуацію, абстрагуючись від історії аналогічних контактів у зарубіжних країнах і маючи російську мову за об'єкт досліджень на території колишньої імперії.

Дане дослідження продовжує роботу, пов'язану з особливостями мовної ситуації в Україні або з українцями як носіями певної мови. Цю роботу здійснювали чи здійснюють В. Акуленко, І. Білодід, О. Біляев, Ю. Шлуктенко, І. Іжакевич, О. Мельничук, В. Русанівський, С. Семчинський, а також дослідники І. Попеску та М. Салпін. Але лише останнім часом ці роботи почали стосуватись проблем саме української мови та її носіїв, а раніше основним об'єктом подібних описів була російська мова та її носії.

Головна мета дослідження визначена темою роботи - аналіз мовної ситуації та особливостей білінгвізму на території Херсонської області /центральної частини Південного регіону, який описується діахронічно - за територіального звуження - як Новоросія, Херсонська губернія, округа та сучасна Херсонщина/. Головна

мета обумовлює такі завдання :

- обґрунтувати тему, визначити метамову роботи, що співвідносна світовому соціолінгвістичному досвіду з урахуванням особливостей досліджуваного регіону;
- описати мовну ситуацію на території Херсонщини з початку масового заселення у XVIII ст./діахронічно описати етнічні потоки як континууми - колективні носії певних мов/;
- зробити загальний соціолінгвістичний опис функціонування українсько-російської двомовності на сучасному етапі /використовуючи як офіційні дані переписів, так і власні матеріали/;
- зробити соціолінгвістичний аналіз мовного вибору /структурний аспект/ та короткий локальний структуральний опис мовленнєвого матеріалу /на фонетичному рівні/;
- визначити основні детермінанти, що впливають на розвиток мовної ситуації, визначити тенденції її розвитку та виробити конкретні рекомендації для мовної політики.

Об'єкт та предмет дослідження. Основним об'єктом аналізу є українське мовлення на досліджуваній території, в різних типах населених пунктів. Предмет дослідження - мовна ситуація, тип білінгвізму - українсько-російський, дешо меншою мірою - фонетична інтерференція як результат функціонування двомовності.

Матеріал, джерела його збирання та методи дослідження. В основу роботи покладено матеріал, зібраний автором і студентами під час анкетування та інтерв'ювання, безпосереднього спостереження за спонтанним мовленням та аналізу документальних джерел.

Загальний опис мовних ситуацій у районах області зроблено на основі інтерв'ювання та анкетування, для чого відбирались по 30 осіб різного віку від кожного населеного пункту, по 30 осіб для характеристики кожного району, обласного центру та приміського району. Під час збирання власне мовного матеріалу відбирались особи, що володіють обома мовами.

Аналіз тенденцій розвитку мовної ситуації, який здійснено за допомогою диференціації області на типи населених пунктів, зроблено на основі 630 анкет, що були відібрані з 990 анкет по-районного опису. Мовний вибір аналізований за допомогою опитування цих же 990 інформантів. Для збирання й обробки матеріалу використані магнітофон "Ельба" та калькулятор "Іскра-2240".

Для вирішення поставлених завдань у роботі використано описовий, зіставний і кількісний методи аналізу.

Наукова цінність роботи полягає в докладному описі саме функціонального аспекту мовної ситуації шляхом характеристики етнічних потоків заселення аналізованої території /соціально-мовний опис/, диференціації області за мовними ознаками на окремі типи населених пунктів, а мовно-структурний аспект надає додаткову інформацію для підтвердження основних результатів, для верифікації гіпотез дослідження. Такий опис дає більш ефективні можливості для визначення тенденцій розвитку даної мовної ситуації, прогнозування та вироблення конкретних рекомендацій щодо державної мовної політики, які допоможуть стабілізувати становище української мови в регіоні та контролювати виконання заходів, декларованих державними органами, у великих містах. Дослідження ще більше розширює сферу проблемних пошуків у галузі соціолінгвістики.

Практичне значення. Результати можуть бути використаними :

- для подальшої розробки соціолінгвістичних проблем мовної ситуації, функціонування білінгвізму та структурального опису;
- для мовного планування обласної, районних та міських адміністрацій, а також відповідних органів управління сусідніх областей /Львівської, Одеської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Закарпатської, Криму/, національно-мовні ситуації в яких історично в цілому аналогічні;
- для створення загальноукраїнського атласу національно-мовного опису /сучасні одіційні й неоодіційні дані щодо Півдня в значній мірі є деформованими - через дедуктивний характер формування таких висновків, зумовлених міською орієнтацією на російську мову, незважаючи на фактичне історичне домінування української мови в цілому по регіону;
- для розробки й читання спецкурсу з соціолінгвістики, при проведенні соціолінгвістичної практики студентами української філології /за виробленими автором рекомендаціями/;
- при розробці методичних рекомендацій для вчителів міських шкіл, а також шкіл із російською мовою навчання в області.

Наукові новизна. Результати даної роботи вперше дозволили:

- описати мовну ситуацію на Півдні України;
- проаналізувати найновіші дані/матеріал зібраний у 1994-95 рр./;
- дати загальну функціональну оцінку мовам-компонентам білінгвізму в аналізованому регіоні;
- визначити реалізаційні форми української та російської мов,

- їх місця у моделях опозицій, що реалізуються на даній території;
- встановити для української мови провідне місце у моделях опозицій, а отже вести мову саме про українсько-російський різновид двомовності /І. Попеску та Ю. Саліні описували різновид, де провідне місце займає російська мова/;
 - приділити основну увагу функціональному аспекту дослідження мовної ситуації, залишаючи структуральний опис як додатковий момент верифікації положень, висунутих у роботі;
 - виділити опозицію "село-місто" або "область-обласний центр", встановити її детермінуючу функцію у наявності суперечностей у мовній ситуації, а тому саме цей чинник потрібно враховувати в мовній та соціальній політиці.

На захист винесено такі положення :

1. Для вивчення мовної ситуації на певній території необхідно Хідна функціональна характеристика білінгвізму як основного чинника формування проблем ситуації протягом історичного періоду контактування компонентів двомовності. Структурна характеристика, яка передбачає аналіз процесу інтерференції як результату білінгвізму, є додатковою - через наслідковий характер мовних явищ стосовно домінантних соціальних.

2. Найважливіша принципова опозиція "село-місто" або "область-обласний центр", де типи сіл /з різним ступенем домінування української мови - через історичні особливості формування соціуму/ та райцентрів /з різним ступенем урбанізації/ за результатами аналізу принципово не відрізняються від загальнообласних орієнтацій. Дані щодо обласного центру часом прямо протилежні цим результатам /наприклад, типи білінгвізму принципово відрізняються : в обласному центрі - різнофункціональний із домінуванням російської мови, а в переважній більшості інших населених пунктів - із домінуванням української мови.

3. Українсько-російський білінгвізм у цілому функціонує по області, а російсько-український переважає в місті /причому обидва різновиди властиві головним чином особам української національності, бо росіяни - переважно є монолінгвами/.

4. Серед позамовних факторів домінантою головних нерегулярностей є фактор соціального походження /на індивідуальному рівні/ та фактор географічного походження /на рівні соціуму/.

5. Основну форму мовленнєвої реалізації української мови можна визначити як регіональне коїне - результат трансформації

сфери функціонування стосовно різних ступенів готовності носіїв цієї мови, які з часом наблизились до рівня такої форми. Зона є інтерферованою: впливають як літературні російська та українська мови, так і регіональний варіант російської мови.

Апробація роботи. По темі дисертації автором були виголошені доповіді на 2 міжнародних, 4 всеукраїнських, 3 регіональних і одній міжвузівській конференціях. Надруковано 16 наукових праць.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

Зміст роботи. У вступі викладена основна мета і завдання дослідження, обґрунтовано вибір теми та її актуальність, зазначена наукова цінність та можливості практичного застосування одержаних результатів. Тут же подана коротка історія питання, визначено предмет і об'єкт цього дослідження, матеріал, джерела та методи його аналізу.

У першому розділі "З історії соціолінгвістичних досліджень" робиться спроба узагальнити існуючі в світовій лінгвістиці положення щодо комунікативної системи та соціолінгвістичні поняття, які використовуються в наступних розділах роботи. Найбільше уваги приділено тим аспектам, які застосовуються в дисертації, з урахуванням конкретного матеріалу досліджуваного регіону.

Існування мови передбачає існування в її межах окремих та індивідуальних систем, які у взаємозалежності зумовлюють утворення механізму існування мови як соціального явища. Сама мова, за Л.Б.Нікольським, є системою "підсистем", в які об'єднуються різнорівневі елементи з тотожною соціально-функціональною значущістю.

Розглядаючи мову як систему, що функціонує в часі, просторі й суспільстві, ми прагнемо вивчати її саме в цій динамічній взаємодії, а не в статичі. Мова - не просто система знаків, а сукупність та результат різноманітних відношень до навколишнього середовища. Зона й існує в цьому середовищі - спільності людей, поєднаних різноманітними зв'язками /етнічними, територіальними, соціальними, родинними, професійними тощо/. У цих умовах і реалізується спілкування.

Отже, основним предметом соціолінгвістики є соціалізовані відношення, що співвіднесені з соціальними явищами та обумовлені функціонуванням, розвитком і взаємодією мов. У результаті таких відношень виникає явище варіативності, яке передбачає переключення

ння з одного коду на інший /що наявні в репертуарі мовця/. Ідеї неоднорідності мови розвивалися ще античними авторами в теоріях стилів і типів мовлення. За О. Швейцером, термін "варіанти" позначає діалекти, літературну мову, функціональні стилі, а Боуен де Куртене стратифікує варіанти на горизонтальні /територіальні/ та вертикальні /соціальні/. Всі ці види варіювання мови та варіювання різних мов, що використовуються в одному лінгвосоціумі, складають мовний стан /форми існування мови/ і мовну ситуацію.

Мовна ситуація - це конкретний тип взаємодії мов та різних форм їх існування в суспільному житті кожного народу на певному стані його історії. Форми вступають в діггосіану опозицію, коли одна репрезентується як домінуюча, інша - як залежна або додаткова. Подібне явище спостерігається і під час співіснування кількох мов в умовах білінгвізму або полілінгвізму, де одна мова обмежує або розділяє функції іншої /інших/. Залежно від особливостей загального континууму або окремого індивідууму визначаються перша й друга мови, які є компонентами комплексної соціально-мовної ситуації двомовності, де сумісно функціонують два неспівпадаючі мовні коди з характерним перемиканням, з явищами інтерференції та запозичення.

Стосунки між двома мовами в умовах білінгвізму опредмечуються типологічним їх порівнянням /відомі подібні дослідження Л. Стюарта, Д. Лаймса, Д. Брозовича та З. Гака, причому в останніх двох є типологічна оцінка української та російської мов/, серед параметрів якого виділяються тип мови, її статус, процент носіїв і функціональна навантаженість, а також наочними моделями опозицій, в яких ілюструється наявні на певній території ієрархічні зв'язки між мовами або їх формами. За В. Акуленком, визначаються три методи, що використовуються під час аналізу ситуації двомовності: генетичний /пов'язаний із походженням мов/; ареальний /враховує історичні контакти народів і мов/; типолого-зіставний /узагальнює всі подібності та розбіжності в мовах у площині їх одночасного функціонування в контакту/. Тобто білінгвізм передбачає як контакт двох мовних систем, так і контакт носіїв цих систем і культур.

Для більшості індивідів перша засвоєна мова є рідною, співвідносною з етнічним кодом, а друга мова не завжди є вторинною, бо часто виступає як суперстратна, як мова чужої метрополії. Тому вивчення мовних ситуацій у різних країнах завжди мало неаб-

яке значення як для науки, так і для політики.

У європейських країнах переважає ендоглосний тип мовної ситуації в умовах діглосії, де статус діалекту /компоненти такого типу/ мають навіть старі кодифіковані мови /в окремих випадках ці мови підвищують свій статус до державних, офіційних/. В деяких країнах /Бенілюкс, Швейцарія/ має місце координований білінгвізм із відносною рівнофункціональністю. На території колишнього СРСР /ще раніше - Російської імперії/ існує і до цього часу екзоглосний тип двомовності, де російська мова вже не офіційно, але практично часом займає місце суперстрату.

У другому розділі "Формування сучасної мовної ситуації на Півдні України" аналізуються дані з історії заселення цієї території, утворення на ній відповідного континууму та функціональна оцінка мов-компонентів білінгвізму. Ці дані отримані з офіційних джерел - переписів населення, архівних документів, тогочасних кореспонденцій.

Соціальний /функціональний/ аспект передбачає два типи : 1/ вивчення соціально-економічних та етноісторичних передумов розвитку білінгвізму; 2/ вивчення соціальних, демографічних, національних особливостей функціонування мов. Лінгвістичний /структурний/ аспект передбачає співставлення типологічних характеристик двох мов і лінгвістичну оцінку двомовності на різних етапах її розвитку /для даного дослідження - кінець XIX ст. і кінець XX ст./.

Під час аналізу етнічних потоків заселення Півдня України досліджувався національний, соціальний, професійний склад населення, рівень освіченості, умови життя, наявність змішаних шлюбів, визначається мова, яка більше використовується на певному етапі, взаємовідношення носіїв мов-компонентів білінгвізму, умови, що впливають на його розвиток /школа, засоби інформації, урядові постанови, діловодство, індивідуально-психічні фактори/.

Як зазначали історики Півдня, причорноморські рівнини були місцем контактування багатьох етносів, пізніше - "трьох елементів": тюркського, слов'янського та східнороманського. Фактично перед масовим заселенням /XVII ст./ більша частина цієї території належала Запорізькому козацтву, але російський уряд не хотів цього визнати, і тому, після перемоги над Туреччиною, починається масове заселення "нових земель". Са О. Єрименком, на той час населення Півдня було малочислене, родючої землі було неосяжно багато, тому існували всі передумови створення сільськогосподарської

області. Тому сюди переселяються люди відповідних професій /наприклад, німці були за походженням переважно селяни, а за професією - хлібороби/. Оскільки перед масовим заселенням тут перебували українці в особі запорізьких козаків із родинами, робиться однозначний висновок про домінування української мови як мови більшості населення.

Серед найчисельніших етносів, що фіксуються переписом 1897 року, українці, молдовани та німці характеризуються як неурбанізовані національності - через те, що вони є в більшості селянами за походженням, хліборобами за професією та проживають переважно в повітах. Що стосується росіян, євреїв та поляків, можна відзначити, що вони є урбанізованими етносами, бо жили головним чином у містах /зокрема в Херсоні, Одесі, Николаєві/, і хоча за походженням були в більшості теж селянами /крім євреїв/, але протягом століття урбанізувались.

Уже на той час майже повністю асимілювались в умовах міста греки, вірмени, французи, італійці. Швидко асимілюються в бік російської мови українці, євреї і молдовани /чинниками цього процесу виступають мова освіти, релігії і масової інформації, яка була виключно російською/, але приплив нової робочої сили з повітів, де українці домінували повністю /недарма на початку ХХ ст. вводиться українська мова в однокласні та двокласні школи - як мова більшості/, а також певні національно-психологічні особливості таких етносів, як поляки, українці та молдовани, не давали асимілятивним процесам охопити всіх. Свою національну мову як рідну визнають і дворяни, і міщани, і духовенство - представники зазначених етносів. А майже всі євреї або носії єврейської мови як рідної є іудеями за віросповіданням.

Зрозуміло, що серед жителів міст процеси асиміляції в бік російської мови та культури йшли набагато швидшим темпом, ніж у повітах. За чисельністю українці займали третє місце у великих містах - після росіян та євреїв. У малих містах і містечках уже росіяни були третіми - після українців та євреїв. У селах, як уже зазначалось, домінували українці.

Отже, лише за умов компактного проживання та певної ізольованості /як правило, в сільській місцевості/ етнічні групи зберігають національну мову й культуру. Це характерно для неурбанізованих етносів, але і росіяни, що компактно проживають у сільській місцевості, теж зберігають свої давні традиції. Основна ж

група росіян, євреїв та поляків /певною мірою й інших етносів/, перебуваючи в місті, прилучається до специфічної міської субкультури, яка на той час уже сформувалась.

Ймовірні контакти на той період відбувались /за певним ступенем ймовірності/ між метрополійною російською мовою, яка мала вигляд регіонального варіанта, та мовами інших національностей, функціональна значимість яких не виходила за межі побутового та виробничого спілкування. Звісно, найбільш яскрава білінгвістична опозиція була наявна між російською мовою /як метрополійною/ та українською /як мовою більшості/.

Отже, у другій половині XIX ст. російська мова /у загальноприйнятих термінах/ - СМ/стандартна вже на той час;/60М/за статусом єдина офіційна;/процент носіїв у регіоні - 21,05% /за Кюссом, це четвертий умовний ранг із шести - аналогічно африкаанс у ПАР, яка не є мовою більшості, але є панівною волонтаристично;/ за функціональним навантаженням - МПК/мова широкої комунікації/, МО/мова освіти/, РР/мова релігії/.

Українська мова - СМ /теж стандартна на той час;/44М/допустима, а в певні періоди стримувана та заборонена;/ третій ранг /53,48% - в одній групі з англійською в Канаді;/ МПК/на побутовому рівні/, МО/у початковій школі/.

Зі зміною соціально-економічної формації національно-мовна ситуація не змінилась : перед першим радянським переписом 1926 р. частка українців була домінуючою в окрузі - 32,7%, але в місті домінували росіяни /51,5%/ та євреї/32,3%/. В цей час радянський уряд приділяв увагу національним проблемам : утворюються національні райони /на Херсонщині - німецькі та єврейські/, декларується захист мови більшості - української - як засіб боротьби із залишками минулої національної дискримінації. Але політика відродження української культури не дала довготривалих результатів /як причини цього відзначались "спадщина переважання російської буржуазної культури над селянською українською", недолік відповідних коштів та "культурних сил", недостатнє поновлення радянського апарату за рахунок притягнення "нових українських елементів"/, лише відчутно збільшився відсоток українців за національністю в результаті перепису 1926 р. - ймовірно, через "повернення" до своєї національності, якої зреклись предки ще у XIX ст. Треба відзначити, що це збільшення відбулось саме в місті, а в сільській місцевості та повітових центрах ситуація і

надалі засвідчувала незмінне домінування українців.

Після другої світової війни вся документація уже оформлюється російською мовою, зникають національні райони, сільради, школи; крім педагогічних і культосвітніх, всі навчальні заклади поступово переходять на російськомовну освіту. Але хоча населення міста швидко зростає через індустріалізацію, це відбувається за рахунок селян області, і тому можна стверджувати, що мовна ситуація /навіть у місті/ характеризувалась все одно українським домінуванням. З початку 70-х по 1939 рік спостерігається зменшення частки українців і відповідне збільшення частки росіян, хоча це стосується більшою мірою села, звідки йде значний прилив жителів до міста - до підприємств і навчальних закладів, які працюють російською мовою /метрополітнoю/. Індустріалізація та урбанізація негативно впливають на психіку селян, виробляють штучний престиж соціального стану робітника, зумовлюють утворення СМТ, радгоспів, через що індивідуум уже не визнає себе селянином за походженням. Ці причини призвели до різкого збільшення міського населення документально, що дозволило аргументувати певним чином заходи щодо стимулювання викладання та вивчення російської мови.

Незважаючи на негативні процеси денационалізації населення /точніше сказати - русифікації/ останні переписи свідчать про те, що до 30% населення південних областей визнають саме свою національну мову за першу. Це зумовлено насамперед визнанням українцями, як найкількіснішою нацією, своєї національної мови як першої /на Одешині - 74,2%, на Херсонщині - 37,7%/. Можна відзначити, що з 1979 до 1939 року значно зросла кількість представників кожної національності, які володіють українською мовою як другою /деякі національності - і як першою/. За результатами аналізу росіяни характеризуються як традиційно монолінгвальний етнос, українці та молдовани - як білінгвальні етноси.

Порівнюючи мовні ситуації в даному регіоні за столітній період, відзначаємо, що білінгвістична опозиція між російською та українською мовами залишається найактуальнішою і на наш час. Тепер українська мова переважає ще й функціонально - через причини кількісного та декларативного характеру.

Отже, у другій половині ХХ ст. українська мова - СМ, ОМ /оціційна/, третій ранг /67,6%/, МІК, МО /зараз на всіх етапах навчання/, МР.

Російська мова - СМ, ОМ /сумісна або допустима, але неоціцій-

но/, четвертий ранг/23,6%/ ,ЛМК, МО /теж на всіх етапах, у деякій мірі - неоріційно/, МР.

Великої параметричної різниці немає, лише відзначається підняття української мови до рівня оріційної та мови релігії. Російська мова зараз залишається значимою лише в умовах великого міста, де практично домінує в діловій та освітній сферах.

У третьому розділі "Синхронічний аналіз сучасного мовного стану на Херсонщині" на основі матеріалів експериментального опитування та соціолінгвістичного анкетування подається загальний опис мовної ситуації в окремих селах обраних районів, узагальнений опис мовної ситуації в окремих районах області, у додаткових районах і населених пунктах сусідніх областей. Більше уваги приділяється функціональному аспекту дослідження кожного континуму, але аналізується і мовний вибір жителів районів.

Із особливості функціонування української та російської мов у регіоні визначаються: факт повного домінування першої в сільських місцевостях, аналогічний характер мовних ситуацій у населених пунктах сусідніх областей, факт позитивного ставлення до української мови як державної до 90% анкетованих /прямою характером населеного пункту вирішальної ролі не відіграє/ та переважний вибір української мови навчання для власних дітей /хоча практично в місті цього не спостерігається, потенційно жителі до такого стану готові/, деяке переважання прогнозу на користь української мови /через п'ять років/. Навіть у деяких районцях міського типу /Гола Пристань, Берислав/ фіксується відносно велика частка власних сімей з українською мовою спілкування. На загальну функціональну оцінку мови мають визначальний вплив фактори історичного порядку - характер заселення, родинні традиції, міграційні потоки тощо. На вибір у плані структурного аспекту впливає передусім фактор соціального походження.

Четвертий розділ "Провідні тенденції розвитку мовної ситуації та шляхи стабілізації становища мови української мови" присвячений аналізу факторів впливу на розвиток мовної ситуації в різних типах населених пунктів з метою виділення як визначальних чинників, так і типів населених пунктів, на ситуацію в яких потрібно звернути увагу в першу чергу. Враховуючи ці моменти, визначаються тенденції розвитку мовної ситуації та шляхи усунення негативних явищ стосовно функціонування української мови. Верифікуються також положення /гіпотези/, висунуті у вступі.

Репрезентований в роботі розподіл за типами населених пунктів в цілому відповідає ієрархічній диференціації за національним походженням і визнанням рідної мови. Характер білінгвізму за моментом засвоєння другої мови – ранній /особливо це стосується міста, де індивідуум, засвоївши другу мову в період сім'ї-школи, з раннім білінгвом/. Значний вплив у цьому плані має навчання після школи, коли особа перебуває у міських умовах – у навчальних закладах із російською мовою навчання.

Узагальнена оцінка функціональної ваги української мови по області в цілому переважає оцінку російської мови, яка домінує лише в умовах міста /крім домашньої сфери/. Потрібно визначити відносно високий процент вибору російської мови в сфері транспорту, домінування її в сфері масової інформації. Визначається не-вирішальна роль факторів освіти, статі, віку і навпаки – вирішальна роль факторів соціального та географічного походження, зокрема особливостей корінних жителів, частка яких найменша саме в місті, через що цей тип заслуговує на увагу в мовній політиці.

За допомогою аналізу вибору лексичних і фразеологічних варіантів /де у сфері перших спостерігається фонетичний вплив української мови на російську, а у сфері других – лексичний вплив російської на українську/ відзначено тенденції до зближення реалізаційних форм української мови і утворення узагальненого регіонального коїне /форма російської мови – регіональний варіант/. Визначено й місце цих форм у моделях диглосійних опозицій : $\#1 /a_1 \dots b_1/$, $\#2 /a_2 \dots b_2/$, $\#3 /a_3^1 \dots b_3/$, де a та b – українська і російська мови, а їх форми – літературна, просторічна /замінює денною мірою діалектну, особливості якої з часом нівелюються/. Як ілюстрація поданий невеликий локальний структуральний аналіз спонтанного мовлення із випадками перемикування коду.

Враховуючи аналізовані факти, можна стверджувати, що утворення міської субкультури зі своїми особливостями зумовлює відрив обласного центру від області в результатах. Отже, потрібно сконцентрувати заходи мовної політики /за умови її проукраїнської орієнтації/ головним чином у напрямку великого міста. Потенційні чинники індивідуального характеру вже відзначені : позитивне ставлення до української мови як державної, переважний вибір української мови навчання, прогноз на користь цієї мови, факт походження із українських родин, факт зрушення в бік української мови представників неукраїнських національностей, стабільна в цілому

ситуація в умовах села та райцентру.

У висновках відображені результати досліджень, які підтвердили доцільність поділу аналізованих населених пунктів/континуумів/ на окремі типи за ступенем функціональної ваги української мови, відзначені фактори впливу на мовну ситуацію, тенденції її розвитку та можливі шляхи виправлення негативних процесів.

Результати роботи дозволяють зробити такі висновки :

1. На досліджуваній території протягом усього періоду обстеження фіксується домінування української мови /відповідно до домінування українців за національністю та селян за походженням/.
2. Вирішальне значення впливу на розвиток мовної ситуації мають соціально-демографічні чинники формування даного соціуму /або континууму - у випадку обстеження групи мовців/.
3. Дані анкетування й опитування цілком відповідають даним офіційних джерел /переписів і документів/.
4. Наявна вирішальна опозиція "село-місто", яка зумовлює низку проблем етнічно-психологічного характеру і є головним чинником утворення негативних явищ як у мовній ситуації, так і в соціально-економічних сферах життя. Відповідно визначається опозиційність даних щодо області та обласного центру.
5. Українсько-російський різновид білінгвізму є набагато життєвішим /активнішим, повнішим/ за російсько-український /наявні зовнішні та внутрішні причини, наприклад, монолінгвальні особливості росіян та білінгвальні - українців і молдован/.
6. Диференціація за станом має вирішальний вплив на функціональний вибір /селяни орієнтовані на українську мову, робітники - на російську/. Мова освіти відіграє теж неабияку роль, але фактор освіти принципово не впливає на мовний вибір. Найнеактивнішим чинником щодо вибору російської мови є мова засобів масової інформації, яка має вплив на рівні психіки.
7. Враховуючи дані мовно-структурного та структурального аналізу, можна стверджувати, що реалізаційною формою української мови є регіональне койне - спільне для носіїв її в селі та місті. Реалізаційна форма російської мови - регіональний варіант із елементами просторіччя та арго. Форми української мови, хоча і є інтерферованими, стоять на провідних позиціях у моделях опозицій.

Враховуючи світовий досвід лінгвістики щодо мовної політики та вищенаведені результати дослідження, пропонуються конкрет-

ні заходи для вирішення актуальних проблем мовної ситуації. На регіональному рівні - це контроль за виконанням Закону про мови, зокрема статей щодо наявності та засобів масової інформації. На державному рівні - це переорієнтація народного господарства в бік села. Саме в таких умовах можливе повне відродження національно-мовних традицій на території держави.

Список використаної літератури складає 171 шпатель.

В додатках міститься список аналізованих населених пунктів, список скорочень, анкети, таблиці з результатами аналізу функціонального вибору, з характеристикою національно-соціальних особливостей етносів у різні часові періоди. Налічується 29 додатків.

По темі дисертації є такі публікації :

1. Проблеми формування національно-мовної особистості : За матеріалами соціолінгвістичних досліджень на Херсонщині // Програма-тези наукової конференції "Культура Херсонщини". - Херсон, 1991. - С. 19.
2. Мова оповідань Дніпрової Чайки як фактичний матеріал для дослідження історичного аспекту створення сучасної мовленнєвої ситуації в південному ареалі України // Дніпрова Чайка і розвиток української культури : Тези міхвузівської конференції. - Херсон, 1991. - С. 60-61.
3. Вивчення мовної ситуації на Херсонщині // Методические рекомендации и материалы региональной научной студенческой конференции "Актуальные вопросы филологии". - Херсон, 1991. - С. 34-35.
4. Порівняння мовної культури селян із мовленням "новітніх" городян у оповіданнях Пригора Тютюнника // Градир Тютюнник: Тези доповіді республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю від дня народження письменника. - Луганськ, 1991. - С. 36-33.
5. До проблеми формування мовної особистості молодшого школяра: За матеріалами соціолінгвістичних досліджень на Херсонщині // Тези доповіді міхвузівської науково-практичної конференції "Вивчення рідної мови і духовний розвиток особистості молодшого школяра в оновлених національних школах". - Умань, 1992. - С. 49-50.
6. Соціолінгвістичний аспект у підготовці майбутнього вчителя української мови // Матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції "Шляхи і засоби підготовки вчителя української мови і літератури на сучасному стані". - Херсон, 1992. - С. 30-32.
7. "Місцевий колорит" як засіб створення національно-історичної

- достовірності в мові Миколи Куліша//Тези наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Миколи Куліша.- Херсон, 1992.- С. 86-87.
8. До питання про мовленнєву ситуацію на Півдні України: За матеріалами соціолінгвістичних досліджень на Херсонщині//Питання синтаксису української мови: Тези доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції до 100-річчя від дня народження Сергія Смеречинського.- Запоріжжя, 1993.- С. 87-89.
9. Роль соціолінгвістичних факторів у підготовці вчителя національної школи//Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания: Материалы докладов Первых Ганичевских чтений.- Полтава, 1993.- Т. 1.- С. 111-112.
10. Мовна політика як детермінанта й результат мовної ситуації : На матеріалі соціолінгвістичних досліджень на Півдні України// Матеріали науково-практичної конференції "Шляхи реалізації Закону про мови в південно-східному регіоні України".- Херсон, 1994.- С. 11-15.
11. Національно-мовне середовище як детермінанта творчості Г.Сковороди//Тези міжвузівської наукової конференції пам'яті Г.С.Сковороди, проведеної з нагоди 200-річчя від часу його смерті.- Черкаси, 1994.- С. 92-93.
12. Проблеми формування національно-мовної особистості мешканця Півдня України//Південний архів.- Херсон, 1994.- С. 25-36.
13. Дисторсія установочного коду: функціональний аспект//Гуманітарна освіта і проблеми виховання молоді: Матеріали і методичні рекомендації Всеукраїнської науково-практичної конференції.- Херсон, 1995.- С. 15-17.
14. Врахування соціолінгвістичних факторів у мовній підготовці студентів природничого факультету//Мовна освіта в контексті завдань української середньої і вищої школи : Матеріали науково-практичної конференції.- Тернопіль, 1995.- С. 74-76.
15. Мовна ситуація і мовна політика в умовах Півдня України//Щорічні записки з українського мовознавства : Збірник наукових статей.- Одеса, 1995.- Вип. 2.- С. 4-6.
16. Методичні рекомендації та матеріали для проведення соціолінгвістичної практики.- Херсон, 1995.- 24 с

А Н Н О Т А Ц И Я

Demchenko V.M. Language situation in the South region of Ukraine.

Dissertation for the degree of Candidate of Philological science by speciality 10.02.01 - the Ukrainian Language.

The Dnipropetrovsk University, 1996.

This paper contains the description of a Language situation in some districts, villages and towns of Kherson region. The research determines the social motivation of the development of the language situation in the South region and functional significance of the oppositional Ukrainian and Russian languages.

The results of the analysis allow to determine general tendencies of the development of languages and to propose effectual ways for the correction of negative bilingualistic situation in the South region of Ukraine.

А Н Н О Т А Ц И Я

Демченко В.Н. "Язикова ситуація на Півдні України".

Дисертація на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык.

Днепропетровский университет, 1996 г.

Работа содержит описание языковой ситуации в районах, селах, городах Херсонской области.

Исследование определяет социальную детерминацию развития языковой ситуации и функциональное значение оппозиционных украинского и русского языков.

Результаты анализа позволяют определить основные тенденции развития языковой ситуации и предложить адекватные пути для исправления негативных особенностей билингвизма.

Ключові слова : мовна ситуація, білінгвізм, мовна політика, етнічні потоки, соціальні фактори, мовний вибір, функціональна оцінка, інтерференція, реалізаційні форми мови, опозиційні моделі.

AB 35.335